

GASPIRALI İSMAİL BEYİN EĞİTİM ÜZERİNE DÜŞÜNCELERİ, UYGULAMALARI VE ETKİLERİ

BELGİN TEZCAN AKSU
TÜRK DİL KURUMU UZMANI

Rusya'daki Türk topluluklarının eğitim alanında uyanmasına katkıda bulunan, onlarda birlik duygusunu ortaya çıkaran ve canlandıran Gaspıralı İsmail Beyin özelliklerini; iyi bir öğretmen, yetenekli bir gazeteci, şair, hikâyeci, bilgili bir siyaset ve fikir adamı biçiminde özetleyebiliriz. Rızaettin Fahrettin *Til Yarışı* adlı eserinde, "Türk dilinin birinci ıslahçısı Ali Şir Nevaî ise, ikincisi, hiç şüphesiz İsmail Beydir" diyor.¹ İsmail Bey, doğu, kuzey ve batı Türklüğünün kendinden önce yetişen âlimlerinin eserlerini etraflıca okumuş, etkilenmiş, bazıları ile bizzat tanışmış, görüşmüştür. Böylece Osmanlı idaresindeki batı Türklüğü ile Rus çarlığı idaresindeki doğu ve kuzey Türklüğünü en ince özelliklerine kadar öğrenmiştir. İyi bildiği iki yabancı dil yani Rusça ve Fransızca ile de Türk dünyası dışında kalan dünyanın kültür, edebiyat ve medeniyetini kavramıştır.

Genel hatlarıyla İsmail Gaspıralı'nın düşüncelerini; batının ulaştığı yeni ve faydalı bilgileri alıp Müslümanların dünyasında yaymak, eğitimi yeni bir tarz kullanarak iyileştirmek ve Osmanlı Türkçesini, bütün Türk dünyasının anlayabileceği ortak edebî bir dil hâline getirmek biçiminde belirtebiliriz. İsmail Gaspıralı, bir milletin kalkınma ve ilerlemesinin milletin ve coğrafyasının özel şartlarına bağlı olduğunu düşünmektedir. İslâm dünyasında zanaat ve ticaretin yaygınlaşmadığını, Müslümanların buna alışık olmadığını düşünen Gaspıralı, kalkınmaya ziraattan başlanmasını istemektedir. Bu düşünce tarzı dolayısıyla Gaspıralı, yabancı sermayeye de itiraz eder. Osmanlı ülkesindeki kapitülasyonların zararlı olduğunu söyler.²

Akmescit'te ortaokulu bitiren Gaspıralı, Vronej şehrinde askerî bir okula kaydolduktan kısa bir süre sonra Moskova Askerî İdadîsine yerleştirilmiştir. O devirlerde Rusya, bilhassa Moskova, Panslavizmin ve Rus milliyetçiliğinin en

1. Kırımlı Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey (Dilde, Fikirde, İşte Birlik)*, İstanbul 1934, s. 74.
2. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun, "İsmail Gaspıralı'nın Fikirleri, Türk Kültürü", S. 337-338, Mayıs-Haziran 1991, s.74-75.

büyük merkezi hâline gelmişti. Özellikle Türk-İslâm düşmanlığına dayandırılan Slavcılık hareketi, ister sivil ister askerî olsun bütün okullara hâkim olmuştu. Gaspıralı İsmail, Türkler hakkında haksız düşmanlıklarla dolu olan okulundaki Panslavist propagandayı ve dersleri dinlemek zorunda kalmış, bu ise onu, Türk milletine daha çok bağlanmaya ve haklarını müdafaa etmeye sevk etmiştir.³ Bu okulda okurken diğer Türk öğrencilerle devamlı olarak temas hâlinde olmuştur. İçlerinden Litvanya Türklerinden Kırım asıllı Mirza Mustafa Davidoviç en iyi anlaştığı Türk arkadaşı idi. Davidoviç ile birlikte dünyada ve özellikle Türkiye’de olan olayları Rus ve Osmanlı gazetelerinden takip etmeye çalışmışlardır. En sonunda askerî lisenin son sınıfındayken Osmanlı ordusuna gönüllü yazılıp Girit’te asilere karşı savaşmak üzere okullarından ayrıldılar. Ancak yakalandılar ve askerî okuldan atıldılar.

Daha sonra Gaspıralı, Bahçesaray’daki Zincirli Medresesinde Rusça öğretmenliği yapmaya başlamıştır. Bu çalışma döneminde de okumayı bırakmamış, Rusya’daki batılılaşma hareketleri ile ekonomik ve toplumsal gelişmeleri en ince ayrıntılarına kadar takip etmeye ve incelemeye devam etmiştir. Türkler arasında da hızlı bir biçimde yenileşme hareketinin gerçekleştirilmesi, bunun için de eğitim ve öğretim biçiminin değiştirilmesi gerektiğine bu sıralarda inanmaya başlamıştır. Bu düşüncesini şu sözleriyle ifade etmiştir: “Bizde ilk tedris ve terbiyenin olmadığını mektepte ve dinî mekteplerimizin korkunç geriliklerini bilâhare, Zincirli’de tamamıyla öğrendim ve buna binaen daha bu devirlerde her şeyden evvel bu esasların ıslahı lüzumuna iman ettim.”⁴ Gaspıralı İsmail, yaptığı incelemeler sonunda: “Terakki meselesi maarifin terakkisine, maarifin terakkisi de ulema ilerlemesine tevakkuf etmektedir.”⁵ diyerek kalkınmanın hangi sırayla gerçekleşmesi gerektiğini belirtmiştir.

Gaspıralı, *Terakki* adlı dergide yayımladığı *Terakki ve Maarif* başlıklı yazısında: “İnsanoğlu hakikati ve saadeti hiç tapalmaz (bulamaz) ve lâkin bu hakikat ve saadet yolunda yürüyene yardımcı bir şey vardır, bu karanlıkta fenere benzer, buna maarif ve yaki bilük (bilgi) derler, maarif insanın fikrini çok eder, aklını keskin eder, zekâvetini köpeder (artırır). Bir insanın aklı ve zekâveti artsa

3. Prof. Dr. Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, İstanbul, 1993, s.8.
4. Kırımlı Cafer Seydahmet, age, s. 19.
5. Kırımlı Cafer Seydahmet, age, s.168.

kuvveti ve serveti dahi artar."⁶ diyerek eğitimin önemi konusundaki düşüncesini dile getirmiştir.

Eğitim ve öğretim, insanoğlunun dünyaya geldiği andan itibaren yaşamaya başladığı bir süreçtir. Bu süreçte anne önde gelen bir eğitimci ve öğreticidir. İsmail Gaspıralı'ya göre, Müslüman toplumların geri kalışında en büyük faktör, kadının hayata katılmayışı ve cahil bırakılmışlığıdır. Kadının düşüncesini söyleme serbestliği İslâmiyete aykırı değildir. Bunalımdan kurtulmanın şartlarından biri, eğitilmiş hanımların yetişmesidir, sayıca artmasıdır.⁷ Gaspıralı, çocuğun terbiyesinde, birinci derecede kadının rolü olduğuna inandığı için kadının kültürlü ve bilgili olmasına önem vermiştir. Müslüman kadının da toplumda ve iş hayatında aktif rol almasını istemiş, gazetesinde sık sık başarılı Türk kadınlarının faaliyetlerinden bahsederek onları övüştür. Gaspıralı'nın kadınlara verdiği önem, onlar için kızı Şefika Hanımın idaresinde *Âlem-i Nisvân* adlı bir dergi çıkartmasından da açıkça bellidir.

Gaspıralı, Zincirli Medresesinde çalışırken idaresinde ve eğitim programında gördüğü eksiklik ve aksaklıkları düzeltip tamamlama tavsiye ve girişiminde bulunmuştur. Okuttuğu Rusça derslerine girme ve bunlardan çıkmayı çan çalarak yapmayı denemiştir. Bu hareketi yetkili idareciler ve öğrenciler arasında şiddetli muhalefete sebep olmuştur.

O dönemde okullarda fen bilimlerinden uzaklaşarak sadece dinî eğitim verilmekteydi. Bu nedenle halkın ihtiyaç duyduğu sahalarda eleman yetiştirilemiyordu. Ayrıca dinî bilgiler derslerinin Arapça ve Farsça olarak ezbere dayalı bir biçimde verilmesi öğrencilerin çok zamanını alıyor ve eğitimin 15-20 sene sürmesine sebep oluyordu. Bu okullarda okuyan fen bilimlerinden habersiz Türklerin maddî kalkınmaya ve düşmanlarına karşı kendilerini müdafaa edecek teknik güce ulaşmalarına imkân yoktu. Mektep ve medrese eğitiminin tek faydalı yönü İslâmiyetin halka öğretilmesi ve Türk-İslâm an'anelerinin yaşamasını sağlamaktı. Bu yönleri ile işgalci Rusların halkı Ruslaştırma faaliyetlerine karşı onların direnmelerinde faydalı olmuşlardır. Fakat bu faydalı olma dahi yetersiz kalmıştır. Bilgi ve teknik üstünlüğü olan Rusların çeşitli aldatmacalar ile onların bu

6. Kırımlı Cafer Seydahmet, age, s. 105.

7. Prof. Dr. Sadık Tural, "*Gaspıralı İsmail Beyin Osmanlı Türkiyesine Tesirleri*", Türk Kültürü, S. 337-338, Mayıs-Haziran 1991, s.89.

mukavemetini kırmaya çalıştıkları da unutulmamalıdır.⁸ Rus okullarında Türk düşmanlığına dayalı İslâm-Rus fanatizmi ile akla, tecrübeye ve muhakemeye yer veren batı usulü bilgiler veriliyor, pozitif bilimin sonuçlarından faydalanan Rus eğitim ve öğretimi; akla, mantığa dayandırılarak hayata uygun hâle getiriliyordu.

Türk okullarından mezun olan gençlerin bilgi yönünden son derece yetersiz kaldıklarını ve bu yetersiz bilgi ile mekteplere iyi öğretmen olamadıklarını düşünen Gaspıralı, eski usul eğitim sisteminin derhâl değiştirilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Bu değişimin de ilkokullardan yani mekteplerden başlaması gerektiğine inanıyordu. Kur'an okumayı, yazı yazmayı ve namaz kılmayı öğreten yerler diye nitelendirilen mekteplerde, günde 6-7 saat çalışan ve 5-6 sene sonra mezun olan çocuklar gerçekte ne ibadetini doğru olarak yapabiliyor ne de bir tek cümle yazabiliyordu.

İmparatorluğun çeşitli vilâyet ve bölgelerinden gelen, içlerinde her sınıftan temsilciler bulunan Müslümanlar, kendileriyle ilgili bütün bu meseleleri görüşmek üzere bir dizi toplantılar gerçekleştirmişlerdir. Bu toplantıların ilki 15 Ağustos 1905 yılında Gaspıralı İsmail Beyin başkanlığında Nijni Novgorod'ta Oka nehri üzerinde "Gustav Struve" adlı gemide yapılmıştır. Bu toplantının sonunda Müslümanların karşı karşıya kaldıkları sorunların nasıl çözüleceğini belirten 5 maddelik bir karar metni yazılmıştır. Bu metinde yer alan maddelerden birisi de eğitimle ilgili olan karardır. Karar metnini aynen veriyorum: "Rusya Müslümanları faaliyetlerine devletin şimdiki ve gelecekteki ihtiyaçlarına göre istikamet vereceklerdir. Müslümanlar kendilerini devlette olacak değişikliklere, yeni şartlara, hayat tarzına uygun bir şekilde hazırlamak için itina göstereceklerdir. Buna göre her yerde ve kendi ihtiyaçlarına uygun her çeşit okul kurarak; kitap, gazete, dergi neşrederek; kütüphane, kıraathane açarak, halktan toplanan ianelerle halkı bugünkü asrî şartlara göre yetiştirmeye çalışacaklardır."⁹

16-21 Ağustos 1906 yılında Ali Merdan Topçubaşı'nın başkanlığında Nijni Novgorod'ta yapılan Rusya Müslümanlarının üçüncü toplantısında en çok üzerinde durulan konu eğitim olmuştur. İlerlemenin ancak eğitim yoluyla olacağına inanan kongre bu konuyu incelemek üzere Kazanlı Öğretmen Abdullah Apanay

8. Prof. Dr. Mehmet Saray, age, s.33.

9. Doç. Dr. Nadir Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988, s. 81.

başkanlığında 15 kişilik bir komisyon kurmuş ve bir rapor hazırlatmıştır. 31 maddeden oluşan bu raporun en önemli özelliği bütün Türk okullarında ortak bir tedrisat yapılmasına yönelik tekliflerle, Türkleri birleştirici edebî Türkçenin (Türkiye Türkçesinin), mecburî olarak okutulması konusundaki karar idi. Mekteplerin dört yıl olarak okutulması bunun ilk üç yılında sadece mahallî şive ile eğitim yapılması, son yılında ise genel Türkçe ile eğitim verilmesi de önemli maddelerinden biriydi.

Kongrenin 18-19 Ağustos tarihli oturumlarında alınan kararları, Gaspıralı İsmail Beyin eğitim konusundaki düşüncelerinin toplu bir göstergesi olması açısından önemli buluyor ve buraya aynen alıyorum:

1. Bütün köylerde Müslüman çocukların ilk tahsillerini yapabilmelerini sağlayan okullar açılacaktır.
2. Müslümanların çok sayıda yaşadıkları yerlerde iki sınıflı ortaokullar açılacaktır.
3. Okullarda eğitim ana dilde olup, Arapça alfabe kullanılır. Rus dili eğitim, ilkokullarda mecburî değildir, ancak ortaokullarda ders programına alınmalıdır.
4. İlkokula alınacak çocuklar sekiz yaşından ufak olmamalıdır.
5. İlk ve ortaokullarda tedrisat 4 yıl olup, ders yılı köylerde 1 Ekimden 15 Nisana, şehirlerde 1 Eylülünden 15 Mayıs'a kadar sürer.
6. Ortaokullara ancak ilkokulu bitirenler alınacaktır.
7. Müslüman çocukların eğitimleri, imkân dâhilinde her yerde aynı programa göre yapılacaktır.
8. Okullarda tek bir programın tespiti gayesi ile Mayıs 1907'de Rusya'nın muhtelif şehirlerinde, meselâ Kazan, Petropavlovsk (Kızılyar), Taşkent, Tiflis, Bahçesaray vb. kongreler düzenlenmelidir.
9. Ağustos 1907'de Kazan'da bütün Rusya Müslümanları öğretmenleri delegelerinin bir kongresi düzenlenecektir. Burada mayıs sonunda çeşitli şehirlerde yapılan kongrelerin kabul ettikleri programları birleştirme işi yapılacak ve "Bütün Rusya Muallimler Birliği" kurma meselesi görüşülecektir.

10. Okullarda sağlık kurallarına ehemmiyet verilecektir.
11. Okulların tanzim ve tamiri için gerekli masraflar devlet, zemstvo (özel idare) ve belediyeler tarafından yapılacaktır. Bu iş, ilkokul mecburiyetinin kabulünden sonra veya önce gecikmesizin tatbik edilecektir.
12. Her Müslüman erkek ve kız çocuğu için ilkokul eğitimi mecburî olacaktır.
13. Okulların yönetimi ve teftişi Müslümanların elinde olacaktır.
14. Mektepler yerli ahali tarafından seçilen bir heyetin gözetimi altında olacaktır.
15. Öğretmenler yerli halkın gizli oyları ile seçilecektir.
16. Öğretmen okullarının ihtiyacı karşılayacak sayıda öğretmen yetiştirmelerine kadar bazı okullarda eğitimciler yetiştirecek iki sınıflı kurslar açılacaktır.
17. Kazan, Bakû, Bahçesaray gibi şehirlerde erkek ve kız öğretmen okulları açılacaktır.
18. Müslüman okulların öğretmen ve talebeleri, askerlik görevi ve başka hususlarda Rus meslektaşları ile aynı haklardan yararlanırlar.
19. Şehirlerde Rus lisesinde tahsil görenlere ana dili ve edebiyatı okutulur ve öğretilir.
20. Okullarda okutulacak kitapları ve en iyi eserlere verilecek mükâfatları tespit için "Bütün Rusya Öğretmenler Kongresi"nde bir komisyon kurulacaktır.
21. Rus dilinde eğitim yapan öğretmen okullarında din öğretimi ve ana dili dersleri daha esaslı yapılmalıdır.
22. Müslüman çocukların okudukları Rus okullarının pedagoji ve mütevelli heyetlerine Müslümanlar da üye olarak seçilir.
23. Medreselerde eğitim ve maddî imkânların geliştirilmesi, programlara fen derslerinin de konulması gerekmektedir.
24. Dinî bir müessese olan medreselerin gözetimi ıslah edilmiş ruhanî müesseselere devredilmelidir.

25. Medreselerin program ve talimatları yüksek dinî müesseseler bünyesinde teşkil edilen heyetler tarafından hazırlanır.
26. Medrese talebeleri Rus ortaokul talebeleri ile eşit hukuka sahiptirler.
27. Medresede müderris olanların, mahallelerdeki imamlık sıfatından ayrı tutulmaları, sadece imam ve hatip sınıflarını haiz olanların müderrislik yapmaları lâzımdır.
28. Medreseler halk tarafından seçilen imam ve mütevellilerin gözetimi altında olacaktır.
29. Müderrislik hakkını almak için; a. seçilmiş olmak, b. imtihan vermiş olmak, c. dinî meclis tarafından tasdik edilmiş olmak gerekmektedir.
30. Edebî Türk dilinin (Türkiye Türkçesinin) öğretilmesine bilhassa ehemmiyet verilecektir. Bu ders Müslüman talebeleri için ortaokullarda (iki ve üç sınıflı) mecburî olup, imkân dâhilinde ilkokullarda da okutulmalıdır.
31. Medreselerin masrafları vakıflardan ve talebelerden alınan ücret ile karşılanır.¹⁰

Rusya Eğitim Bakanlığı 1906 yılında, “Rus olmayan milletlerin eğitimi” ile ilgili bir tasarı hazırlamıştır. “31 Mart (1906) Kuralları” diye bilinen bu tasarı, Müslüman çocuklarını Ruslaştırmayı amaçlıyordu. “31 Mart Kuralları”nda en önemli madde transkripsiyonla ilgili olanı, yani Rus olmayan milletlerin kendi dillerini Rus harfleriyle yazmaları mecburiyetini getiren madde idi. İl’minsky tarafından ileri sürülen bu tasarı, 1906 yılının Haziran ve Temmuz aylarında müfettişlere ve bütün vilâyetlerdeki öğretmenlere gönderilmiştir. Ancak Müslümanlar arasında haklı olarak tepkiye sebep olmuştur.

16-21 Ağustos tarihlerinde yapılan üçüncü toplantının hemen ardından, İl’minsky tarafından 1870 yılında Rus Eğitim Bakanlığına kabul ettirilen ve Müslümanlar arasında büyük bir tepkiye yol açan tasarının görüşülmesi için 1906 yılının Ekim ayında İç İşleri Bakanı Kaufman başkanlığında beş, on Müslüman ve otuzdan fazla Rus’tan oluşan bir heyet oluşturulmuş ve yapılan toplantılarda tasarıda belirtilen toplam 37 maddenin 36’sı kabul edilmiş sadece transkripsiyonla ilgili olan 13. madde reddedilmiştir.

10. Doç. Dr. Nadir Devlet, age, s. 89-92.

Gaspıralı İsmail Bey, her konuda olduğu gibi eğitim konusunda da düşüncelerini bütün Türkler arasında yaymak için Tercüman gazetesini kullanmıştır. Gazetesinin sade ve kolay anlaşılır bir Türkçe ile yazılmasına çok dikkat etmiştir. Uzak görüşlü ve tedbirli bir insan olan Gaspıralı, yazılarında fikirlerini belirtilirken çok dikkatli davranır, hükûmetin dikkatini çekmemeye çalışır, Rus kanunları çerçevesinde hareket ederdi. Gazetenin yayın hayatının onun yaşamı boyunca devam etmesi hatta ölümünden sonra da Gaspıralı'nın çalışanlara vermiş olduğu düşünce yapısı sayesinde 4 yıl boyunca sürmesi dikkat ve tedbir konusunda ne kadar başarılı olduğunun göstergesidir.

10. asırdan beri kullanılan Arap alfabesi Türk mantık, muhakeme ve zevkinden çıkmış bir alfabe değildi. Bu alfabede lüzumundan fazla sessiz harf vardı. Birkaç harfi tek bir işaretle göstermek gibi yetersizlikler yanında sesli işaretlerinin Türkçe sesli sistemini karşılamadığı açıktı. Ayrıca bu alfabede harflerin başta, ortada ve sonda aynı şekillere girmeleri işaret kalabalığına yol açıyordu. Birçok harflerin şekilleri, gövdeleri aynı olduğu hâlde bunlar noktalarla ayrılıyordu. Gaspıralı İsmail, 1884 yılında usûl-i cedîd mekteplerinde usûl-i savtiye (sesli harfler) esasına dayanan alfabeyi tatbik etmiştir.¹¹ Gaspıralı tarafından “usûl-i cedîd” diye adlandırılan yeni eğitim metodunda, o zamana kadar okumayı hece usulüne göre öğrenmeye çalışan öğrencilere önce harflerin telâffuz şekilleri, sonra bir kelime içinde nasıl kullanıldıkları ve kelimelerin de, bir cümle içinde nasıl geçtikleri öğretilcekti. Bunlara ek olarak öğrenciye yazı yazma imkânı verilecekti. Gaspıralı İsmail, öğrencilerin mektebe devamının iyi bir şekilde ayarlanacağını, her sınıfın mevcudunun 30'u geçmemesinin sağlanacağını, öğrencilerin günde 4 saat ve haftada 6 gün ders göreceklarini, teneffüs ve dinlenme saatleri olacağını belirtmiştir. Sınıfların temiz, mektep binalarının sağlıklı ve emniyetli olacağını, ayrıca eskiden olduğu gibi, öğrencilere dayak, falaka ve kötü sözle cezaların verilmeyeceğini, bu gibi hususların çocukları okuldan soğuttuğunu belirten Gaspıralı, usûl-i cedîd mekteplerinin iki sene süreli olacağını, “Arapça ve Türkçe okuma yazma”, “kaligrafi (hat)”, “tartışmalı ders”, “Türkçe gramer” ve “aritmetik” derslerinin verileceğini belirtmiştir.¹²

11. Prof. Dr. Şükrü Elçin, “İsmail Gaspıralı, Eğitim ve Öğretim Problemleri”, Türk Kültürü, S. 337-338, Mayıs-Haziran 1991, s.23.

12. Prof. Dr. Mehmet Saray, age, s.39.

19. yüzyılın sonlarına kadar Türk kasabalarının çoğunda ilkokul olmadığından küçükler de büyüklerin okuduğu medreselere giderdi. Köylerde ise her mescidin yanında “falaka mektepleri” diye adlandırılan okullar vardı. Öğretmenleri ise imamlardı. Üstelik bu okullar yalnız erkek çocukları için olup, kız çocuklarına, mahalle imamının karısı tarafından evlerde bir şeyler öğretilirdi. Erkek çocuklarının gittikleri okullarda daha ziyade “okuma”ya önem verilir, “yazma” ikinci plânda kalırdı. Kız çocukları için yazmayı öğrenmek ise kesinlikle yasaktı. Gaspıralı yeni metotla çalışacak okullarda hangi uygulamaların değişeceğini çeşitli vesilelerle şöyle belirtmiştir: *1. Okul medreseden ayrılacaktır. 2. İlkokulun ayrı öğretmenleri olacaktır. 3. Öğretmen sadaka değil, aylık alacaktır. 4. Yalnız okumaya değil aynı zamanda yazı eğitimine de önem verilecektir. 5. Kız çocukları için de ayrı ilkokullar açılacak ve kızlar da yazı yazmayı öğrenecektir. 6. Öğretim bir programa göre yapılacak, her yaşa göre ders kitapları kullanılacaktır.*¹³

Bu yöntemlerin kullanılacağı okulların ilki, 1884 yılında Bahçesaray’da Kaymazağa mahallesinde açıldı. Okulun öğretmeni, Gaspıralı İsmail Bey tarafından yetiştirilen ve Gaspıralı’nın *Hoca-ı Sıbyân* adlı eserinden yararlanarak eğitim işlerini yürüten Bekir Efendi idi. Öğrenciler ilk yıl günde dört saat olmak üzere 45 gün eğitim gördüler. Bu süre içinde okuma ve yazmanın temel öğelerini öğrendiler. Belirlenen 45 günlük dönem sona erince İsmail Bey halka yeni metodu benimsetmek ve usûl-i cedîde ilgi uyandırmak amacıyla öğrencileri halkın önünde sınav yaptı. Öğrenciler, daha önce görmedikleri bir kitabı okudular ve söylenilene yazdılar. Halk önünde yapılan sınavda başarılı oldular. Bu başarı haberi Rusya’daki Türkler arasında sür’atle yayıldı. Gaspıralı bu başarıdan cesaret alarak kısa bir süre sonra 40 öğrencinin katıldığı halka açık başka bir sınav düzenledi. Bunda da çok başarılı olundu. Gaspıralı bütün bu başarılarından sonra yetişkinler için gece kursları açtı. Takriben 20 işçinin katıldığı gece kurslarını ise bizzat kendisi yönetti ve takriben kırk günden sonra bu işçiler de basit metinleri okumasını ve yazmasını öğrendiler.¹⁴

Arka arkaya gelen bu başarılarından sonra yeni metodu öğrenmek isteyenler sürekli olarak İsmail Bey’e başvuruyorlardı. Genellikle onun evinde kalıyor ve

13. Doç. Dr. Nadir Devlet, age, s.67-68.

14. Doç. Dr. Nadir Devlet, age, s. 61.

iki üç ayda bu metodu öğreniyorlardı. Öğretim için Gaspıralı herhangi bir ücret talep etmiyor ancak herkesten bu usul ile çalışan okullar açmalarını ve başkalarına da bu usulü öğretmelerini istiyordu. Bu yolla 1890'larda her vilâyette iki veya üç usûl-i cedîd okulu açıldı. I. Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914 yılında yeni metot ile eğitim yapan okulların sayısı 5.000'i bulmuştur.

Doğal olarak bu gelişmeler, Rusya İmparatorluğu'nun kadrolarında dikkatleri üzerine çekmiştir. İç İşleri Bakanlığının bir yetkilisi olan Vaşkeviç, Gaspıralı İsmail Beyden Kırım'daki okulların durumları ve yapmak istediği reform teklifleri hakkında bir rapor hazırlamasını istemiştir. Bakanlık için hazırlanan bu rapor, bir şekilde Türkistan Genel Valisi N. O. Rozenbah'ın eline geçmiştir. Vali bu raporu, sonradan Türkistan Öğretmen Semineri'nin müdürlüğüne getirilecek olan şarkiyatçı ve misyoner N. P. Ostroumov ile yine bu konularda uzman V. P. Nalivkin'e yollamış ve görüşlerini istemiştir. Ostroumov, yabancıların eğitimi konusunun Ruslar tarafından çözümlenmesi gerektiğini, bu konuda bir Tatar'a güvenmenin yanlış olacağını belirtmiştir. Nalivkin'de bu raporda belirtilmiş olan reform tekliflerine karşı çıkmıştır. Türkistan Genel Valisi bu iki olumsuz düşünce karşısında yeni teklifi uygulamaktan vazgeçmiştir.

Rusya'da yaşayan Türk nüfusunun büyük bir kısmı Türkistan'da yaşıyordu. Bu nedenle Gaspıralı, usûl-i cedîd mekteplerini mutlaka Türkistan'da açmak istiyordu. Rus hükûmetinden istediği izni alamayan Gaspıralı, Buhara'nın reformcu emiri Abdul Ahad ile dostluğunu geliştirmeye çalışarak bu yolla Türkistan'ın bir kısmı olan Buhara'da kendi okullarını açmak istiyordu. Yaptığı ziyaretler sonunda gerekli iznin verilmesini sağlayamadı. İsmail Beyin imdadına, o sıralar Semerkant'ta oturan, fakat esasında Orenburglu zengin bir tüccar olan Abdul Gani Bay Hüseyinof adında hamiyetperver bir Türk yetiştirdi. Gaspıralı'yı daha önce hayranlıkla takip etmiş olan Abdul Gani Bay Hüseyinof'un açtırdığı ve bütün masraflarını da üstüne aldığı okul, 1893'te faaliyete geçmiş, iyi neticeler vermiş ancak iki ay açık kalabilmiştir.¹⁵ Okul, yerli mollaların muhalefeti, resmî makamların izin vermemesi veya her iki sebepten kapatılmıştır.

Gaspıralı İsmail'in, eğitim reformu hakkındaki düşüncelerinin birinci kısmını mektepler üzerindeki değişiklikler, ikinci kısmını ise medreselerde yapmak istediği değişiklikler oluşturmaktaydı.

15. Prof. Dr. Mehmet Saray, age, s.37.

Orta Çağ'da hür düşünceye açık, fanatizmden uzak bir karakter özelliği gösteren Türk medreselerinde, matematik alanında Harezmi, mantık ve siyaset felsefesi alanında Farabi, sonraları tıp, fizik ve felsefeye dair eserleriyle İbni Sina, astronomi alanında Uluğ Bey gibi pek çok ilim adamı yetişmiştir.

Medreseler, 15. yüzyılın ortalarından itibaren akla dayanan pozitif bilimlerden uzaklaşmaya başlamıştır. Kendisini kör bir fanatizme, bilgisizliğin, ezberciliğin, şekilciliğin karanlığına bırakmıştır. İlerlemenin akla, mantığa, araştırmaya ve gözleme dayandığı unutulmuştur.¹⁶ Medresede okuyanlar, hocalarının bilgilerini tekrar etmekten ileri gidememiş, buna karşılık Avrupa milletleri, Rönesans'tan itibaren pozitif bilimlerin ışığında yeni tekniğe bağlı eğitim ve öğretime geçmişlerdir. Orta Asya Türkleri ve hatta bütün Türkler bu yeni teknik, eğitim ve öğretimden zamanında yararlanamamıştır.

Gaspıralı İsmail, 1881'de Rus hükûmetine gönderdiği bir reform tasarısında; mevcut medreselerde eskiden olduğu gibi, dinî ilimlerin yanı sıra tıp, fizik, kimya, astronomi, matematik, tarih, coğrafya, pedagoji derslerinin okutulmasını, eğitim ve öğretim dilinin ana dilde yani Türkçe olarak yapılmasını, sadece hukuk derslerinin Rus diliyle verilmesini istemiş, medreselerde görev yapacak müderrislerin aynı zamanda Kazan Üniversitesi Oryantal Çalışmalar Fakültesi ile Lazaryev Enstitüsünün Şark Dilleri Bölümünden mezun olan kimselerden oluşturulması gerektiğini belirtmiştir.

Gaspıralı'nın bu istekleri hükûmet tarafından ancak 1893'te kabul edildi ve resmî izin verildi. Sonunda usûl-i cedîd mekteplerinden sonra, usûl-i cedîd medreseleri de kurulmaya başlandı. Gaspıralı İsmail Bey, *Tercüman* gazetesinde yayımladığı "O Medrese" başlıklı yazısında, medreselerde hangi hususların düzeltilmesi gerektiğini şöyle sıralamıştır: "1. Medrese altı ay yerine sekiz veya dokuz ay öğretime açık olmalı. Talebeler maddeten desteklenmeli ve isteyen talebe günde yedi, sekiz saat derse girebilmelidir. 2. Talebelerin medrese etrafında kaldıkları yurtlar daha iyi hâle sokulmalı ve talebelere gece etütleri yaptırılmalıdır. 3. Talebeler sınıflara ayrılmalı ve her sınıfta göreceği dersler tespit edilmeli ve sene sonunda imtihana girmelidir. 4. Müderrisler dışarıda çalışmak mecburiyetinden kurtarılmalı ve onların bütün enerjilerini ve bilgilerini talebelerinin iyi yetişmelerine vermeleri sağlanmalıdır. 5. Arapçanın öğretilmesinde daha iyi bir metot

16. Prof. Dr. Şükrü Elçin, agm, s.20.

takip edilmelidir. Yazmaya ve aritmetik öğrenmeye daha çok alâka gösterilmelidir. 6. Lisan dersleri için belirli günlerde talebelere egzersiz yapma imkânı tanınmalıdır. 7. Sınıf çalışmaları, yemekler ve çalışma saatleri dengeli bir şekilde organize edilmelidir.”¹⁷

Usûl-i cedîd medreselerinde eğitim öğretim şu üç aşamada yapılacaktı: 1. İlkokul yerine geçen mektep, medrese öğretimi için bir hazırlık safhasıydı. Medresenin ilk tahsil devresini altı sene süren Rüştîye kısmı teşkil ediyordu. Medrese öğretiminin bu safhası ortaokul karşılığında idi. 2. İdadî; medresenin ikinci basamağını oluşturuyor ve altı sene devam ediyordu. 3. Medrese öğretiminin son üç yılını teşkil eden ve “Galiye” adı verilen yüksek tahsil kısmı da medresenin üçüncü bölümünü oluşturuyordu. Öğrenciler, bu üç kısımdan hangisini bitirirlerse ve şayet isterlerse, medreseden ayrılabilirlerdi. Medresenin çeşitli basamaklarında yaptıkları tahsile göre ya mekteplere öğretmen ya medreselere müderris ya da yüksek seviyede din adamı olabilirlerdi. Yeni metot medreselerde okutulacak dersler ise; dinî ilimler (hadis, fıkıh, kelâm vb.) Türk dili ve edebiyatı, Arap dili ve edebiyatı, İslâm tarihi, tarih felsefesi, umumî tarih, coğrafya, tabiat bilgisi, matematik, fizik, kimya, psikoloji, pedagoji, sağlık bilgisi, kaligrafi (hat), Rusça ve Fransızca şeklinde tespit edilmiştir.¹⁸

Gaspıralı İsmail Bey, açılan okullara ve buralarda okuyan zeki, çalışkan fakir çocuklara maddî yardım yapılabilmesi için Cemiyet-i Hayriyyeler oluşturmuştur. Bu yardım dernekleri sayesinde yalnız Türk okullarına değil, Rus orta, lise, yüksek okul ve üniversitelerine devam eden Türk gençlerine de yardımlarda bulunulmuştur.

Türk topluluklarının geri kalmışlıklarının eski sistem eğitim verilmesi sebebiyle olduğunu düşünen Gaspıralı İsmail Beyin eğitim reformu için mücadelesini hızlandırmak istemesinin bir diğer sebebi de, Kazan’da, ilâhiyat ve Türk lehçeleri üzerinde çalışmalar yapan profesör Nikolay İl’minsky’nin yaptığı çalışmalardır. İl’minsky’e göre, Rusya idaresinde yaşayan ve Rus olmayan milletleri Ruslaştırmanın tek yolu, Rus dilinin ve Hristiyanlığın öğretilmesidir. İl’minsky, bir taraftan Rus hükûmet çevrelerinde bu düşüncesini kabul ettirmeye, diğer taraftan da bir öğretmen ve ortodoks papazı gibi, Müslüman Türk toplulukları arasında bizzat Hristiyanlığı yaygınlaştırmaya çalışmıştır. Türk toplulukları

17. Prof. Dr. Mehmet Saray, age, s.42.

18. Prof. Dr. Mehmet Saray, age, s.43.

nın ayrı ayrı lehçeler kullandığını bilen İl'minskiy, Rus alfabesini Türk lehçelerinde kullanarak Rus kültürünü ve ortodoksluğu Müslüman ahaliye öğretmeye çalışmıştır.

Rus olmayan milletleri Ruslaştırmada İl'misky metodunun faydalı olacağına önce Eğitim Bakanı olan D. A. Tolstov inanmış ve bizzat Çar II. Aleksandr'a teklifini götürmüştür. Çar 1870 yılında "İl'minsky Metodu"nun Rus Eğitim Bakanlığı tarafından kabul edildiğini ve Rus olmayan milletlerin yaşadığı bölgelerde tatbik edileceğini ilân etmiştir. İl'minsky, 1876 yılında çeşitli işaretlerle harekelenmiş Rus alfabesinin Müslüman Türklerin kullandığı ayrı lehçelere uygulanmasını teklif etmiş, bununla da yetinmeyerek "müşterek bir Türk-Tatar dili yerine, her bir boy için boy şivesinin ana dil olarak kabul ettirilmesini" ileri sürmüştür. Hristiyan ortodoks mezhebini her şeyin üstünde tutan İl'minsky, Müslümanlığı bırakıp ortodoksluğu seçenlerin kilise tarafından desteklemesi gerektiğini, Müslüman aydınlar ile aristokratlar arasında fikir ayrılığı yaratmak için ne lâzım gelirse yapılması gerektiğini belirtmiştir. 1882 yılında hükûmete aldıracağı bir karar ile Müslümanların okullarda idarî görevlerde bulunmamlarını sağlamıştır. Eğitim yoluyla Müslümanları Ruslaştırma ve ortodoksluğu Ruslaştırma metodunun sahibi İl'minsky'yi en çok endişelendiren kişi Gaspıralı İsmail Bey idi. İsmail Beyin, *Tercüman* gazetesi vasıtasıyla Müslümanlar arasında hem birlik ve hem de yenileşme hususunda yaydığı fikirler, İl'minsky'yi son derece huzursuz etmiştir. Rus Ortodoks Kilisesinin başkanı olan K. P. Pobedonostsev'e yazdığı bir mektupta Gaspıralı ve Tercüman hakkında şöyle diyordu: "*Gaspıralı'nın bir tek gayesi var. Rusya idaresinde yaşayan milyonlarca Müslümanı birleştirmek, modern eğitimle ve Avrupa medeniyetinin imkânları ile daha kuvvetli hâle getirmek ve İstanbul'un bu hususta desteğini sağlamak. Bu bizim yaptıklarımıza ve yapmak istediklerimize ters düştüğü gibi, Rus ortodoksluğu için de büyük tehlike teşkil edecektir. Bunun için, Gaspıralı'nın ve gazetesinin susturulması gerek. Bunu temin için mutlaka hükûmet ricali ile görüşmelisin ve gerekeni yaptırmalısın.*"¹⁹

Gaspıralı, İl'minsky'nin Müslüman Türklerin birleşmesini ve kuvvetli bir varlık oluşturmasını önlemek ve Ruslaştırılmasını sağlamak için lehçelerini ayrı diller hâline getirmek isteği karşısında Türkler arasında dil birliğinin korunmasını hassasiyet ve heyecanla savunmuş²⁰, Rus idaresindeki Müslümanların

19. Prof. Dr. Mehmet Saray, *age*, s.27-30.

20. Müstecib Ülküsal, "*Büyük Düşünür ve Öğretmen Gaspıralı İsmail Bey*". *Türk Kültürü*, S. 337-338, Mayıs-Haziran 1991, s.94.

millî ve dinî varlıklarını devam ettirebilmeleri için eski usul eğitim sisteminin bırakılması ve yerine modern çağa uygun eğitim verebilecek bir sistemin getirilmesi gerekliliğini her fırsatta dile getirmiştir.

Rus olmayan milletlerin özellikle Müslümanların, Ruslaştırılmasını isteyen Ruslar ile mevcut durumun sadece Rusların işine yarayacağını farkına varamayan ve bütün medreselerde hâkim olan aşırı muhafazakâr Müslüman grupların bütün karşı durmalarına rağmen, 1884 yılında Gaspıralı İsmail'in Kırım'da başlattığı usûl-i cedîd hareketi hızla yayılmıştır. Daha önce de İsmail Bey'e eğitim konusunda yardım eden kişi olarak bahsettiğimiz Abdul Gani Bay Hüseyinof, 1899 yılında Kargalı'da ilk öğretmen okulunu açmıştır. Bu okul 1901 yılına kadar hizmet vermiş ve 200'den fazla ilkokul öğretmeni yetiştirmiştir. Yine Gani Bay tarafından 1897-1902 yılları arasında yüzlerce erkek ve kız okulları açılmıştır. Azerbaycan'ın sayılı zenginlerinden Hacı Zeynelâbidin Tagiyev, 1901 yılında "I. Aleksandriyevski" adında Türk kız okulunu kurmuştur. Ayrıca Hacı Seyit Azim; Şemahı'da, Molla İbrahim Halil; Kuba'da, Molla Ebul-Hasan; Salyan'da, Mirza İsmail Kutsî; Bakû'da yeni tarzla eğitim öğretim veren okulları kurmuşlardır. Taşkent'te Türklerin ilk usûl-i cedîd okulu 1901'de kurulmuştur. 1914 yılında ise bunların sayısı yüzü aşmıştır. 1910-1915 yılları arasında Türkistan'da 80 usûl-i cedîd okul açılmıştır. Buhara'da usûl-i cedîd okullarının sayısı 57'yi bulmuştur.

Medreselerde yapılan reform hareketi de ilk olarak Kazan'da Alimcan Barudî'nin idaresindeki "Muhammediye" ve Bahçesaray'daki "Zincirli" medreselerinde kendini göstermiştir. Daha sonra Orenburg'ta "Hüseyiniye", Troyski'de "Muhammediye, Resuliyeye", Ufa'da "Osmaniye" medreseleri hep yeni metot ile eğitim vermişlerdir. "1905 ihtilâline girerken Rusya Türkleri arasında "cedîdçilik" sür'atle yayılmakta ve buna paralel olarak Avrupaî manada aydınlar yetişmekte, asırlar boyu hareketsiz kalmış Türk kavimleri yavaş yavaş canlanmakta ve siyasî hayatta doğru adım atmaya hazırlanmakta idi. Usûl-i cedîdçilik kültür hareketi, sonraları daha hızlanmış, okul, gazete, dergi ve kitapların sayısı artmıştır. Cedîdçilik, Rusya Türklerinin uyanmasında ve millet olarak gelişmekte başanlı rol oynamış bulunmaktadır."²¹

Gaspıralı'nın Türkiye'deki yansımaları ise birkaç değişik yol ile olmuştur.

21. Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara, 1985, s.39

Bunlardan biri, Yusuf Akçura aracılığıyla Gaspıralı'nın fikirlerinin askerî mekteplerde yayılması biçimindedir. İkincisi Gaspıralı İsmail Beyin Necip Asım'a, Mehmet Emin'e, Ali Merdan Topçubaşı'na gönderdiği mektuplarda yazdığı fikirler ile *İkdam* gazetesinin şekillenmesidir. Bir diğer yol ise belki de en önemli olanı, *Tercüman* gazetesinin İstanbul'da aydınlar arasında yaptığı etkidir. *Malûmat Mecmuası*'nın 31 Ağustos 1895 yılında çıkan 12. sayısında *Tercüman*'ın on, on beş bin adet sattığı belirtilmiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere gazete Türkiye'de geniş bir okuyucu kitlesine sahipti.

1908 yılında Meşrutiyet'in yeniden kabulü ile azınlıklar kendi aralarında dayanışma dernekleri kurmuşlardır. Bu sırada, Yusuf Akçura, Müftüoğlu Ahmet Hikmet, Köseraifpaşazade Fuat ve Ahmet Midhat gibi isimler "Türk Derneği" adında bir dernek kurmuş ve bir de dergi çıkarmaya başlamışlardır. Derneğin, dilde sadeleşme, edebiyatın belli bir zümreye hitap etmesi durumunun değiştirilmesi, ekonomik alanda yapılabilecek yeniliklerin neler olması gerektiği, Türk dünyası ile ilişkilerin sıklaştırılması gibi konuların Türkler arasında açıkça yayılması ilkelerinin yanı sıra "bütün Türklerin ve Osmanlı ülkesindekilerin ilerlemesini sağlamak için, eğitime önem verilmelidir, yeni nesiller mekteplerde eğitilmeli, orta yaşlılar ise Türk Derneği'nin açacağı kurslar ve yayınları ile uyanıtırlmalıdır"²² biçimindeki eğitim konusunda savundukları temel ilkeleri, Gaspıralı İsmail Beyin *Tercüman* gazetesinde sürekli olarak yazdığı düşünceleridir.

Gaspıralı İsmail Bey, Türk Derneği ve Türk Ocakları Derneğinin Hars Heyeti üyesidir. Bu heyetlerin içerisinde Gaspıralı'nın Yusuf Akçura, Ahmet Ağa-oğlu gibi yakın arkadaşları da vardır. Bu isimlerin çoğu, 1908 yılında artık hükümette ağırlığı olan siyasî bir partinin, İttihat ve Terakki Partisinin üyesidirler. Bu durum İsmail Beyin yıllardır mücadelesini verdiği fikirlerin Osmanlı ülkesinde de yansıma bulmasına sebep olmuştur. Bu yansımalarından eğitimle ilgili olanları; ülkenin büyük merkezlerinde İttihat ve Terakkî veya Fevziye mekteplerinin açılması, bu mekteplerde modern eğitim ve öğretim programının uygulanması, Türk kadınına istediği bir branşta yüksek tahsil yapma imkânının verilmesi, sadece kızların okuyabileceği mekteplerin sayılarının artırılmasıdır.²³

22. Prof. Dr. Sadık Tural, agm, s.86.

23. Zühal Yüksel, "Gaspıralı İsmail Beyin Anadolu Türklüğüne Tesirleri", *Türk Kültürü*, S. 337-338, Mayıs-Haziran 1991, s.123.

1911 yılında Selânik'te çıkmaya başlayan Genç Kalemler dergisinin içeriğine baktığımızda da Gaspıralı İsmail Beyin gazetesinin okunduğu ve etkilendiği anlaşılmaktadır. Ziya Gökalp'in düşüncelerinde Gaspıralı'nın fikirlerini görmek çok zor değildir. "Mustafa Kemal Atatürk öz babasının Ali Rıza Efendi, fikir babasının ise Namık Kemal ve Ziya Gökalp olduğunu söyler. Namık Kemal, İsmail Beyin tesiri altında kaldığı şair, edip, fikir ve mücadele adamı; Ziya Gökalp ise İsmail Beyin tesir ettiği şair, edip, fikir ve mücadele adamıdır. Bundan anlaşılmaktadır ki, Atatürk'ün fikirlerinde de İsmail Beyin tesiri bir tarihî realitedir.²⁴ Atatürk'ün, halka modern eğitim ve öğretim verilmesinin şart olduğu, kadınların mutlaka okutulması gereği, bunun sonucunda fikrî ve siyasî alanlarda söz sahibi olmalarının kolaylaşacağı ve benzeri düşüncelerinde Gaspıralı İsmail Beyin, Namık Kemal ve Ziya Gökalp aracılığıyla etkisi görülmektedir.

İstanbul'da çıkmaya başlayan Türk Yurdu dergisi, "Türklerin Şuuru" başlığı altındaki bölümünde, Türkiye dışındaki Türklerin siyasal, toplumsal ve edebiyata ilişkin haberlerine, Gaspıralı'nın *Tercüman*'da yazdığı yazılarına yer vermiştir.

Türkçülük akımı ile Türk kadınına aktif roller oynayabilme fırsatı sağlanmıştır. Bu adımın atılmasında, Gaspıralı İsmail Beyin kız çocuklarının da erkek çocukları gibi okutulması gerektiği, annelerin aile ekonomisine katkıda bulunabilmeleri için iyi bir eğitimden geçirilmelerinin şart olduğu gibi düşünceleri önemli rol oynamıştır.

Gaspıralı İsmail Bey, 11 Eylül 1914 yılında Bahçesaray'da vefat etmiştir. Kendisi Bahçesaray'da ana dilinde eğitim yapan bir lisenin, bir öğretmen okulunun açılmasını arzu etmiştir. Kırım Millî Kurultay Hükûmeti 1917 yılında, Bahçesaray'da bir öğretmen okulu ve kız sanat okulu açarak ölümünden ancak üç yıl sonra onun isteğini yerine getirebilmiştir. Buna rağmen Gaspıralı İsmail Bey, ölmeden önce, usûl-i cedîd okullarının bine hatta on bine ulaştığını, ortaya koyduğu yeni metot ile milyonlarca Tatar çocuğunun okumayı, yazmayı öğrendiklerini görerek vefat etmiştir.